

Architect in
Bandoeng
verzetstrijder
in Delft







MEKEN
INDE

Architect in Bandoeng



Verzetsstrijder in Delft

Leven en werk van
prof. ir. Richard Schoemaker
1886-1942

C.J. VAN DULLEMEN

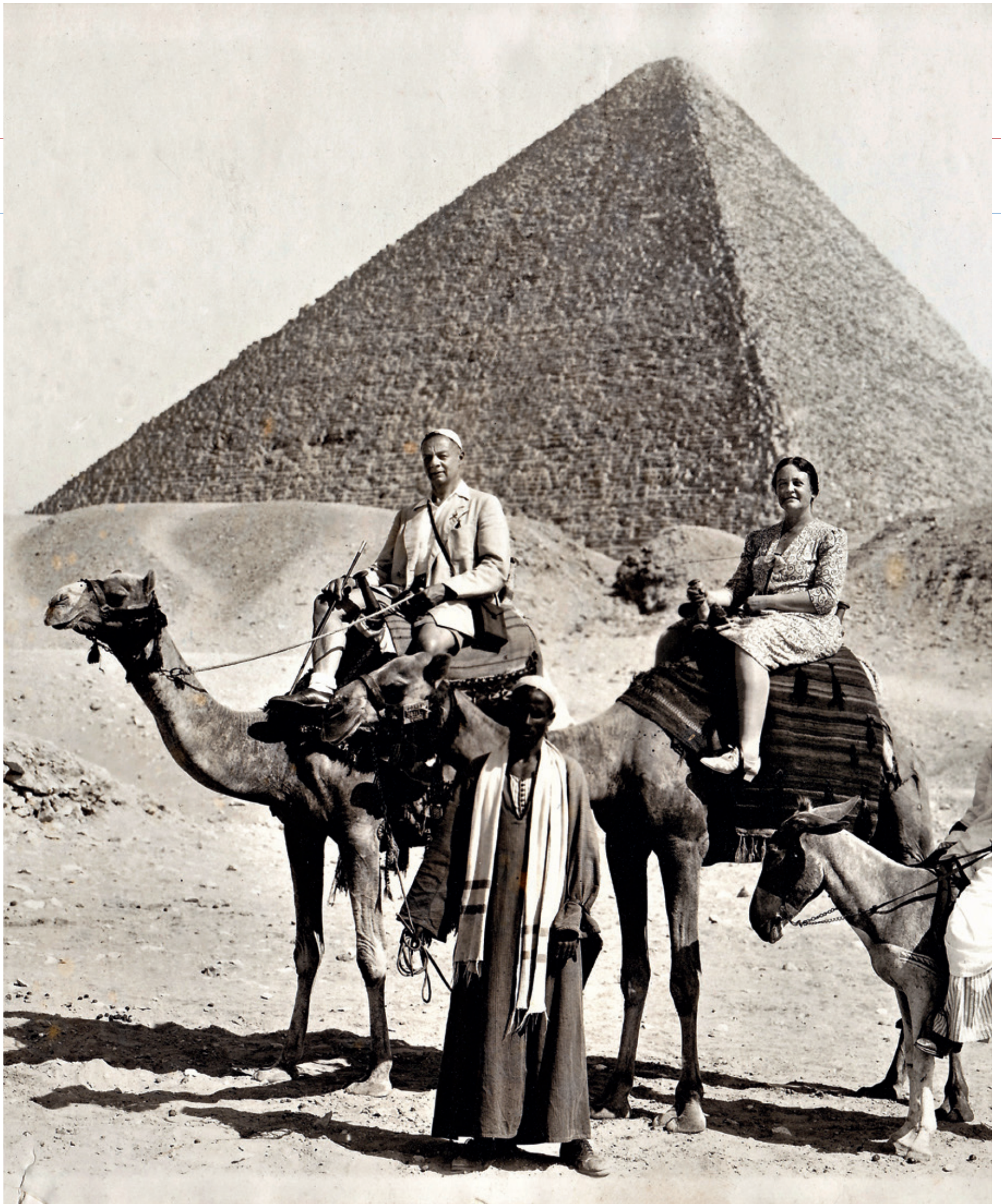


INHOUD

9	Voorwoord
10	Inleiding

LEVEN EN WERK VAN RICHARD LEONARD ARNOLD SCHOEMAKER

12	INDIË 1886—1924	98	NEDERLAND 1924—1942
14	1886 Jeugd en opleiding	102	1924 Hoogleraar in Delft
22	1912 KNIL-militair/architect	105	1926 Medewerker/redacteur Het Bouwbedrijf
23	1913 Paleis voor den Legercommandant	109	1926 Villa Tandai
42	1915 Vrijmetselarij en levenshouding	112	1928 Parijs
45	1916 'Tallooze villa's'	112	1928 Villa Henny, Wassenaar
50	1916 Bandoengsche Schoolvereniging	117	1930 De architectuur in de Tropen
52	1917 Bandoeng, politiek en gemeenteraad	120	1931 Kandidaat gemeenteraad Delft
53	1918 Kantoor te Bandoeng voor N.V. Oliefabrieken Insulinde	121	1932 KEMA Arnhem
57	1918 Bandoengsch Internaat	128	1934 Sportpaleis Den Haag/monument Grenadiers en Jagers
58	1918 C.P. Schoemaker en Associatie Architecten Ingenieurs	130	1935 Staalcongres van het Nederlands Instituut voor Architecten
62	1918 Uitbreidingsplan Bandoeng	132	1935 Variaties op een thema
65	1919 Op verlof/hogleraar in Bandoeng	135	1935 Curaçao
68	1919 Becker & Co.	142	1926 1942 Bulldog-kramplaten en uitvindingen
72	1920 Technische Hoogeschool Bandoeng	144	1937 Terug naar Indië
78	1921 Olveh	145	1938 Positiewisseling
82	1921 Technisch Bureau Soenda	147	1938 Het hoofdkantoor van de Nederlandsch Indische Handelsbank N.V. te Batavia
83	1921 De woonhuizen van C.P. Schoemaker en Associatie	166	1939 Vakantie
88	1922 Villa Merah, de eigen woning van Richard Schoemaker in Bandoeng	168	1939 Terug naar Holland
96	1924 Afscheid van Bandoeng	171	1939 G.E.B.E.O.
		174	1939 Toekomstplannen
		177	1940 Oorlog en verzet
		180	1941 Gevangenschap/ontwerp Pondok Dagoweg te Bandoeng
		188	1942 Veroordeling
		192	Architectuur- en stijlopvattingen
		194	Appendix 1 – Het oeuvre van Richard Schoemaker
		195	Appendix 2 – Het oeuvre van C.P. Schoemaker en Associatie
		197	Appendix 3 – Toeschrijvingen
		201	Noten en bronnen
		208	Colofon



VOORWOORD

Over Nederlandse architectuur is heel veel geschreven. Over het werk van de ca. 215 Nederlandse architecten in Nederlands-Indië is daarentegen zeer weinig gepubliceerd en dientengevolge even weinig bekend.

Dit boek gaat over Richard Schoemaker, wellicht een van de interessantste van hen. Het boek is het resultaat van ruim 35 jaar wetenschappelijk onderzoek, dat vooral wordt gekenmerkt door de beperkte hoeveelheid bronnenmateriaal. Veel van dat materiaal is verdwenen door de Tweede Wereldoorlog en de vechtscheiding van Nederland en Indonesië. Het verhaal in dit boek vergde daardoor veel detectivewerk in Nederland en Indonesië, waar toentertijd alleen nog in Bandung een Heritage Society actief was, geplaagd door een grote informatieachterstand. Het boek is verrijkt met informatie uit secundaire bronnen, zoals contemporaine kranten en tijdschriften. Daarmee geeft het een tijdsbeeld van het leven en werken in de koloniale tijd.

Richard Schoemaker kwam al kort in beeld bij het onderzoek voor mijn proefschrift dat in 2010 verscheen onder de titel *Tropical Modernity* (Indonesische vertaling: *Arsitektur Tropis Modern*). Bij nader onderzoek bleek zijn geschiedenis zeker zo boeiend als die van zijn bekendere broer Charles. De covid-19-crisis bood mij de tijd om dit boek samen te stellen uit de resultaten van het onderzoek dat ik in mijn vrije tijd heb gedaan naast mijn werk.

In dit boek wordt de contemporaine spelling overgenomen. De moderne u in de Indonesische taal werd in

het verleden geschreven als oe, vandaar dat Bandung is geschreven als Bandoeng. De huidige c werd geschreven als tj, zoals Tjimahi in plaats van Cimahi. Ook wordt in sommige gevallen Nederlands geschreven als Nederlandsch en de dubbele oo gebruikt, zoals in hoogeschool.

Veel foto's heb ik zelf kunnen maken bij verschillende bezoeken aan onze familie in Indonesië. Tenzij anders vermeld zijn de overige foto's afkomstig uit het archief van de familie Schoemaker of uit openbare bronnen.

Dank gaat uit naar mijn schoonouders en familie voor hun hulp en support, en naar de familie Schoemaker en Wolff Schoemaker voor het beschikbaar stellen van het familiearchief. Daarnaast is er dank voor prof. Koen Ottenheim en prof. Claudine Chavannes voor hun aanmoediging en ondersteuning. Ook gaat mijn dank uit naar de volgende instituten: Het Nieuwe Instituut, Stadsarchief Delft, Bibliotheek/Tresor TUDelft, Koninklijke Bibliotheek, Museum Grenadiers en Jagers en Museum Bronbeek.

Maar boven alles gaat mijn dank uit naar Maria, mijn vrouw, geboren en getogen in Indonesië. Zij heeft mij als gids en vertaler het land en de cultuur leren kennen, met raad en daad bijgestaan en zo veel bijgedragen aan het onderzoek. Met liefde, geduld en enthousiasme heeft zij mij door dik en dun gesteund en aangemoedigd. Daarom draag ik dit boek op aan Maria.

Barendrecht 22 februari 2022

Jan van Dullemen

INLEIDING

In de vroege ochtend van 3 mei 1942 kwam er een einde aan het leven van professor Richard Schoemaker: samen met eenenzeventig medeverzetsstrijders werd hij geëxecuteerd op de 'Schiesstand' van het concentratiekamp Sachsenhausen. Richard had de eer van zijn militaire familie hooggehouden en de stem van zijn geweten gevolgd door na de Duitse inval in Nederland het ontluidend verzet mede te organiseren. Hij heeft de publieke zaak van Nederland gediend als militair, olympisch sporter, hoogleraar, gemeenteraadslid, architect en verzetsleider.¹ In dit boek is vooral aandacht voor zijn werk als architect in Nederlands-Indië en Nederland, al dan niet in samenwerking met zijn oudere broer Charles. Zijn andere activiteiten vormen de achtergrond van het verhaal. Het verzetswerk wordt behandeld, maar is elders meer gedetailleerd beschreven.²

Indonesië heeft in de periode na de soevereiniteitsoverdracht een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Maar in de kern is het een samenleving die nog sterk is beïnvloed door de koloniale periode. De afstand tussen de relatief kleine rijke bovenlaag en omvangrijke armere laag van de bevolking is nog steeds heel groot. De vier rijksten van Indonesië bezitten evenveel als de honderd miljoen armsten. De sociale stratificatie uit de koloniale tijd is goeddeels in stand gebleven. Werd de rijke bovenlaag in koloniale dagen gevormd door de Nederlanders, tegenwoordig is deze groep vervangen door rijke Indonesiërs. Negen van de elf rijksten zijn van Chinese afkomst. In de koloniale tijd was de positie van de Chinezen vergelijkbaar met die van de Joden in Europa: uitgesloten van grondbezit en overheidsdienst. Wat voor hen overbleef was de handel en daarmee dragen zij nu voor een groot deel de economie van Indonesië. Het bruto nationaal product is gestegen van ca. 8 miljard in 1969 tot 3250 miljard in 2017.³ Vooral na de *krismon*, de monetaire crisis van 2008-2012 en het aantreden van president Joko Widodo ging de welvaart met

sprongen vooruit. Indonesië doet het daarmee een stuk beter dan veel andere ex-kolonies.

De relatieve armoede van de jaren 1945-1990 heeft ertoe geleid dat de gebouwen uit de koloniale tijd nog zeer lang in gebruik zijn gebleven. Het groeiende besef dat het monumenten zijn van een gedeeld verleden heeft ervoor gezorgd dat er op kleine schaal gebouwen zijn gerestaureerd. Dat is veelal te danken aan de lokale Heritage Society. Deze vrijwilligersorganisaties zijn vanaf de jaren negentig overal in Indonesië ontstaan. De toenemende rijkdom zorgt er nu voor dat de veelal uitgewoonde monumenten in snel tempo worden afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw, vaak ten onrechte gepresenteerd als renovatieproject. Deze ontwikkeling wordt nog in de hand gewerkt door zeespiegelstijging en bodemdaling, waardoor de oude iconische grote steden zoals Jakarta, Soerabaja en Semarang regelmatig geplaagd worden door overstromingen. Koloniale monumentenzorg is zo een race aan het worden tussen toenemende welvaart, groeiende appreciatie en klimaatverandering. Vooral Jakarta lijkt aan de goden overgeleverd nu de regering, voor de zesde keer in de geschiedenis, het plan heeft opgevat om de locatie van de hoofdstad te verplaatsen.⁴

De hoofdpersoon in dit boek is Richard Schoemaker, voluit Richard Leonard Arnold Schoemaker. Daarnaast is een belangrijke rol weggelegd voor zijn vier jaar oudere broer Charles, voluit Charles Prosper Schoemaker, na 1922 geschreven als Charles Prosper Wolff Schoemaker omdat hij de familienaam van zijn moeder aan de zijne toevoegde om verwisseling van de broers te voorkomen.

Nederlands-Indië 1900-1940

Het leven van Richard Schoemaker (1886-1942) viel samen met de hoogtijdagen van het kolonialisme. In 1900, het jaar dat Richard veertien werd, sprak koningin Wilhelmina in de troonrede de historische woorden: 'Het is Mij moge-

lijk U verschillende voorstellen te doen, waardoor, naar Ik vertrouw, de zedelijke en stoffelijke ontwikkeling van Indië krachtig zal worden bevorderd.' Een jaar later sprak de majesteit zelfs van 'een zedelijke roeping'.⁵ Deze ethische politiek beloofde meer aandacht voor de cultuur van Indië en meer invloed op de politiek van de Indische bevolking. Op dat moment werden in Indië nog veldslagen geleverd ter pacificatie en gebiedsuitbreiding. Het koloniale rijk had nog niet haar defitieve grenzen bereikt. Generaal Van Heutsz beslechtte de slepende Atjeh-oorlog in 1903⁶ en in 1911 eindigde deze zogenaamde vechtpperiode met de bloedige verovering van Bali, een jaar voordat Richard, na zijn opleiding in Nederland, terugkeerde naar Indië.

De geschiedenis van Nederlands-Indië kent vele kantelpunten. Na de definitieve uitschakeling van Napoleon in de Slag bij Waterloo in 1812 (waar overigens een telg uit het Schoemaker geslacht heeft meegevochten) kreeg het net opgerichte Koninkrijk der Nederlanden bij het Edict van Londen van 1815 het beheer over de Indische archipel. Daar woonden op dat moment zo'n tweeduizend Nederlanders, verdeeld over een beperkt aantal locaties, terwijl de lokale bevolking enkele miljoenen personen telt. Het door Raffles⁷ ingevoerde landrentestelsel werd in 1830 door Gouverneur-Generaal(GG) Van den Bosch vervangen door het cultuurstelsel, waarbij een vijfde van de opbrengst van de verplichte landbouwproductie naar de Nederlandse schatkist vloeide. Het Nederlandse bestuur functioneerde op afstand, met de lokale adel als tussenlaag.

Vanaf 1870, vlak na de opening van het Suezkanaal, het beëindigen van het cultuurstelsel en het toestaan van particuliere handel, groeide de Nederlandse activiteit in de kolonie gestaag. Het aantal Europeanen steeg van negentigduizend in 1900 tot driehonderdduizend in 1940. De belangrijke steden, vooral op Java gelegen, groeiden snel en daarmee ook de behoefte aan ingenieurs, architecten en bouwkundigen.

De Eerste Wereldoorlog was ook een kantelpunt doordat pijnlijk duidelijk werd hoe afhankelijk de kolonie was van Nederland. De angst voor Japan werd voelbaar, de Gordel van Smaragd bleek niet te verdedigen en de economie viel stil. Er was schaarste aan van alles, van machines tot ingenieurs. De Britse en Franse zeeblokkade zorgde voor grote handelsproblemen. Dit was de katalysator voor de oprichting van hoger onderwijs en instituten als de Jaarbeurs en de Volksraad. Toenemend onderwijs leidde tot groeiend nationalisme: Soekarno, de eerste president van Indonesië, werd opgeleid aan de Technische Hogeschool te Bandoeng in de periode dat Richard er hoogleraar was. Ondanks de beperkte macht van de Volksraad schrok de

Nederlandse gemeenschap van haar succes. De ethische politiek, gesteund door de Leidsche universiteit onder leiding van Christiaan Snouck Hurgronje en Indië Weerbaar leidde tot een schrikreactie waarin de Utrechtse universiteit een behoudende faculteit stichtte onder leiding van professor Carel Gerretson⁸. De financiële crisis zorgde voor een grotere toestroom van Europeanen, waardoor Indonesiërs werden verdrongen uit hun banen. Ook in de architectuur kwam deze schrikreactie tot uiting: na 1925 wordt er geen Indisch ornament meer toegepast of zelfs bij verbouwingen van oudere gebouwen weer verwijderd, onder andere bij de Javasche Bank en Winkelvereniging Eigen Hulp te Batavia.

Er was in de kolonie altijd zeer weinig aandacht voor de architectuur. In het *Indisch Bouwkundig Tijdschrift* schreef R. Abikoeno naar aanleiding van het eerste lustrum van de Technische Hoogeschool in Bandoeng: 'Jammer is het echter, dat door bevoegden hier in Indië zoo weinig of in het geheel niets hierover (i.e. de architectuur) is geschreven.'⁹ Als er dan over werd gesproken was dat met dedain, waarbij vooral de projecten van de Dienst Burgerlijke Openbare Werken (BOW) het moesten ontgelden: 'pracht-producten van Indische Hondenhokkenrenaissance'.¹⁰

Bandoeng was rond 1905 nog een kleine nederzetting met ongeveer drieënvijftigduizend inwoners waarvan zo'n tweeëntwintighonderd belanda's (Europeanen). De aanzet van de groei van kleine kampong tot grotere stad was vooral gegeven door de aanleg van de grote postweg¹¹ aan het begin van de negentiende eeuw. Als GG Idenburg in 1910 besluit om de regeringszetel naar Bandoeng te verplaatsen begint een enorme groeispurt. Dat de verplaatsing van de regeringszetel weer wordt stopgezet door GG Fock heeft die groei niet kunnen stoppen. Eind jaren dertig heeft Bandoeng ongeveer tweehonderdduizend inwoners, waarvan ruim drieëntwintigduizend Europeanen, onder wie de NSB aanvankelijk veel aanhangers telt. Bij het uitbreken van de oorlog in Europa werden er zo'n vijfhonderd geïnterneerd.

Na de oorlog was Bandoeng zwaar beschadigd en de wederopbouw duurde jaren. Tegenwoordig wonen er in groot Bandung bijna acht miljoen mensen, waarvan veel studenten van de zesentwintig universiteiten. Sinds de aanleg van de tolweg tussen Bandung en Jakarta is de stad veel drukker geworden. Veel gebouwen uit de koloniale periode zijn afgebroken of in deplorabele staat, maar de lokale Heritage Society zet zich in voor het behoud van deze gebouwen. De stad koestert haar verleden en noemt zich nog steeds 'het Parijs van Java'.

INDIË

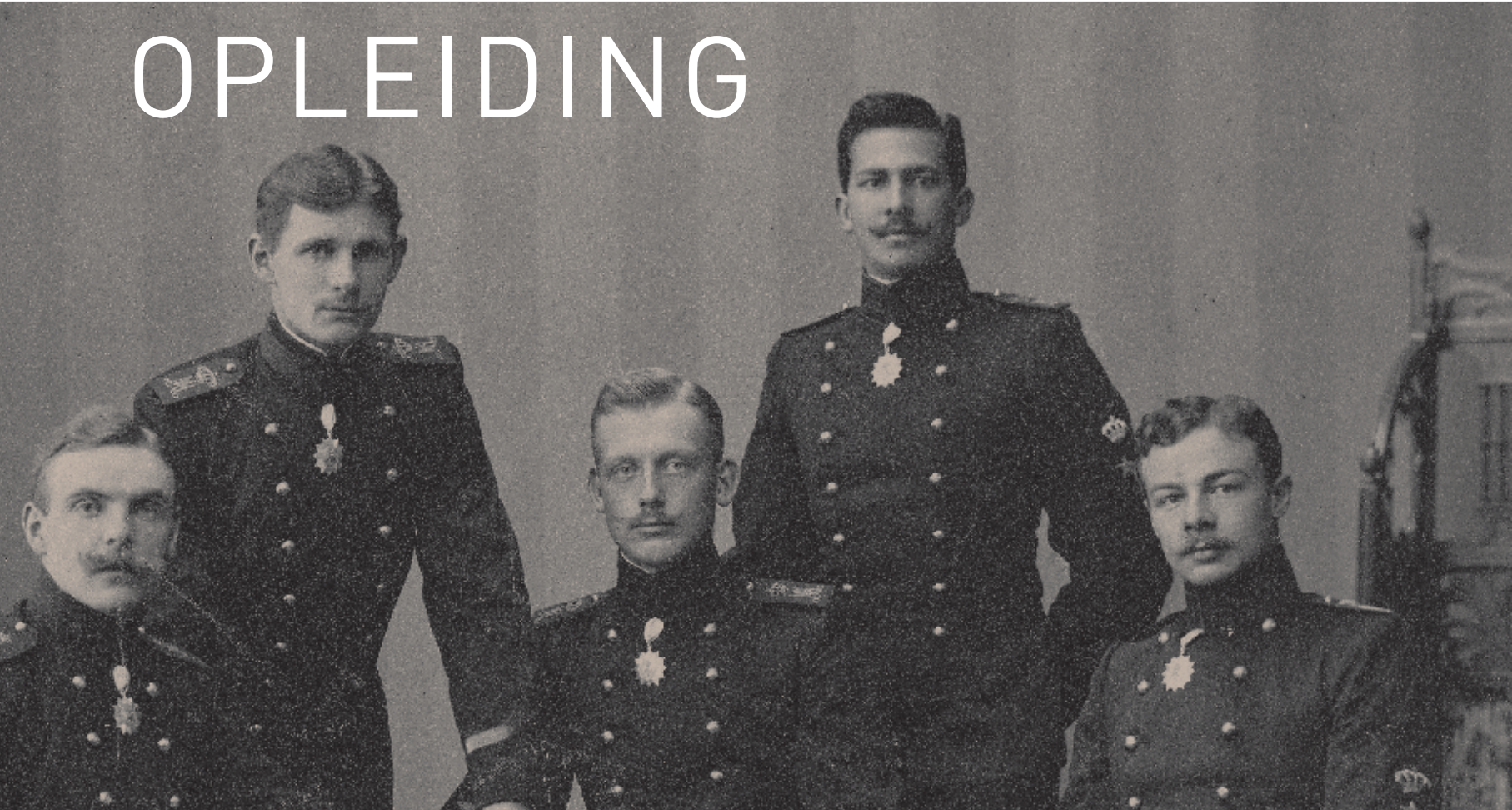


1886—1924



1886

JEUGD EN OPLEIDING



Richard Leonard Arnold is de tweede zoon van Jan Prosper Schoemaker en Charlotte Wolff. Jan Prosper was officier in het Koninklijk Nederlands Indisch Leger en gestationeerd in Banjoe Biroe, gelegen op midden-Java, tussen Semarang en Malang.

In 1886 was Jan Prosper met zijn zwangere echtgenote voor verlof naar Nederland gereisd en daar, in Roermond werd Richard op 5 oktober geboren. Richard bracht zijn vroege jeugd door in Nederlands-Indië samen met zijn broer Charles. Hij werd, zoals toentertijd gebruikelijk was door het ontbreken van voortgezet onderwijs in de kolonie, naar Nederland gezonden om in Nijmegen de hbs te bezoeken. Hoewel er weinig bekend is over de jonge jaren van Richard lijkt het erop dat hij geen makkelijke jongeling was. Volgens de familieoverlevering werd hij van de mid-

delbare school verwijderd, waarna zijn vader hem naar de cadettenopleiding in Alkmaar stuurde.¹² Dit was een tweejarige internaatsopleiding ter voorbereiding op de officiersopleiding aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA) te Breda. Richard werd hier geschikt bevonden voor de dienst in Indië en op 2 augustus 1903 slaagde hij voor het toelatingsexamen en werd hij benoemd tot cadet aan de cadettenschool.¹³

Richard was een fanatieke sporter die zich ook bemoeide met het organiseren van wedstrijden. Hij zou dat bijna zijn leven lang volhouden, maar het begon al op de cadettenopleiding met de organisatie van het concours van april 1905.¹⁴

Na het behalen van het diploma van de Cadettenschool¹⁵ vervolgde Richard zijn opleiding aan de KMA in